

WALDEMAR GRABOWSKI

KOBIETY W MINISTERSTWIE SPRAW WEWNĘTRZNYCH W LONDYNIE 1940–1945 – PRZYCZYNEK DO BADAŃ

Udział kobiet w pracach rządu RP w Londynie podczas II wojny światowej nie spotkał się do tej pory z zainteresowaniem historyków. Jest to temat właściwie zupełnie nieznan. Tylko wyjątkowo w literaturze znajdziemy wzmianki odnośnie do pracy (działalności) kobiet¹. Do wyjątków należą publikacje poświęcone wybranym kobietom². W niewielkim stopniu wypełniają taką lukę wspomnienia samych kobiet³. Dodajmy też, że auto-rzy wspomnień, będący w czasie wojny pracownikami ministerstw, pomijają na ogół kwestie obsady personalnej⁴.

---

¹ M. Łuszczyna, *Igły. Polskie agentki, które zmieniły historię*, Warszawa 2013. Ta specyficzna książka przypomina inną publikację: M. Siedentopf, *Agentki wywiadu w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2007. Zob. również J. Kryszczukajtis-Szopa, *Szyfrowane drogi. Losy alianckich agentów na frontach II wojny światowej*, Katowice 2009. Do wyjątków należy: K. Zamorski, *Dwa tajne biura 2 Korpusu*, Londyn 1990, s. 141–186 (rozdział *Losy kobiet*). W tym opracowaniu zostały też wymienione nazwiska kilkunastu kobiet pracujących w Biurze Dokumentów 2 Korpusu: Maria Włodkowska, Maria Iwazkiewicz, Anastazja Borowska, Maria Szoska, Stanisława Sikora, Helena Zaleska, Irena Dereszewska, Stefania Stopa, Kazimiera Wisłocka, Halina Fajsel, Alidia Dymowska, Mieczysława Mackiewicz, Maria Chojcka, Halina Antoniewicz, Marta Płachta, Halina Konarzewska, dr Teresa Lipkowska, Ludwika Janina Borkowska, Maria Ostachowicz, Anna Stahl, Krystyna Szebeko, Laura Bartoszewska, Andrea Szancer, Joanna Galvani, Iwona Starczewska, Janina Radzikowska.

² M. Masson, *Krystyna: ulubiona agentka Churchilla*, Warszawa 2007; J. Larecki, *Krystyna Skarbak. Agentka o wielu twarzach*, Warszawa 2008; C. Mulley, *Kobieta szpieg. Polka w służbie Jego Królewskiej Mości*, Warszawa 2013; R. Nowicki, *The Elusive Madame G. A life of Christine Granville*, Charleston 2014; M. Berkowicz, *Stefania Wojtulanis-Karpińska „Aviomama”. O kobiecie która kochała latać*, Warszawa 2009; J. Gmitruk, *Maria Hulewiczowa: sekretarka Stanisława Mikolajczyka*, Warszawa 2010.

³ K. Mańkowska, *Moja misja wojenna. Bez trwogi i nienawiści*, Warszawa 2003.

⁴ A. Janta-Polczyński, *Duch niespokojny*, Poznań 1998; T. Kochanowicz, *Na wojennej emigracji. Wspomnienia z lat 1942–1944*, Warszawa 1975; S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Londyn 1972; J. Kwapiński, *1939–1945 (Kartki z pamiętnika)*, Londyn 1947; K. Morawski, *Wspólna droga z Rogerem Raczynskim. Wspomnienia*, Poznań 1998; M.K. Pawlikowski, *Wojna i sezon*, Łomianki 2011; A. Pragier, *Czas przeszły dokonany*, Londyn 1966; W. Wasiutyński, *Prawą stroną labiryntu. Fragmenty wspomnień*, Gdańsk 1996; J. Winiewicz, *Co pamiętam z długiej drogi życia*, Poznań 1985.

Jeżeli chodzi o udział Polek w II wojnie światowej, to dysponujemy licznymi publikacjami poświęconymi przede wszystkim ich działalności konspiracyjnej⁵ czy też uczestnictwu w działaniach wojskowych⁶ – znacznie mniej uwagi poświęcano dotychczas zaangażowaniu kobiet na „polu cywilnym”. Równie nieliczne są publikacje przybliżające nam warunki życia codziennego. Tu należy zauważyć opracowanie Zofii Żółtowskiej, przedstawiające problemy życia codziennego ambasady RP oraz Polaków w Związku Sowieckim⁷.

Na wstępie warto kilka słów poświęcić ukazaniu skali problemu. Rząd RP w Londynie zatrudniał w czasie wojny od 160 etatowych pracowników w 1940 r. do 1052 w 1945 r.⁸ Rodzi się od razu pytanie, ile wśród nich było kobiet. Odpowiedź nie jest wcale taka prosta. Mimo olbrzymiej liczby akt rządu RP, w tym poszczególnych ministerstw, nie dysponujemy takimi danymi.

Z moich obliczeń wynika, że w Ministerstwie Sprawiedliwości dnia 1 lipca 1944 r. pracowało 6 kobiet. Ogólna liczba pracowników wynosiła wówczas 23 osoby. Kobiety stanowiły 26,09 proc.

Tabela 1

Lp.	Kategoria	Imię i nazwisko	Pensja	Dodatek rodz[inny]	Razem
1.	III	mgr Kira Protasewiczówna ^I	44 – –		44 – –
2.	IIIa	mgr Stefania Meyer	40 – –		40 – –
3.	V	Anna Hołowaczowa ^{II}	31 – –		31 – –
4.	V	mgr Maria Puzynowska ^{III}	27 17 3 ^{IV}	zmniejszone o wojsko	27 17 3
5.	V	Sabina Werpachowska	31 – –		31 – –
6.	VI	Maria Tomaszewska	28 – –		28 – –

^I Kira Protasewicz, aplikant adwokacki w Wilnie.

^{II} Anna Hołowaczowa, ur. 22 II 1917 r., córka Józefa i Anny z d. Ruckatt.

^{III} Maria Puzynowska-Urbaniak (1911–2009), absolwentka Wydziału Prawa Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1939), aresztowana w październiku i zesłana do Kazachstanu, ewakuowana w 1942 r. z armią gen. Władysława Andersa do Iranu, od 1943 r. w Londynie, od 1948 r. w USA, pracowała w Bibliotece Sławistycznej University of Washington; jej mąż – kpt. Józef Urbaniak (1915–1986) – walczył w 1. Dywizji Pancerniej pod dowództwem gen. Stanisława Maczka.

^{IV} Uposażenia pracowników w Wielkiej Brytanii były podawane w funtach, szylingach i pensach – stąd też taki zapis. 12 pensów = 1 szyling, natomiast 20 szylingów = 1 funt (240 pensów = 1 funt).

Źródło: IPiMS, A.20.7/2, mps.

⁵ Należy tu przywołać zwłaszcza działalność ośrodka toruńskiego – Fundacji General Elżbiety Zawackiej, która od 1996 r. organizuje kolejne konferencje zatytułowane „Służba Polek na frontach II wojny światowej” i publikuje materiały pokonferencyjne.

⁶ G. Whittell, *Kobiety w kokpicie. Zapomniane bohaterki drugiej wojny światowej*, Gdańsk 2014.

⁷ Z. Żółtowska, *Polonia kujbyszewska*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1980, nr 54, s. 97–113.

⁸ Co prawda, prof. Tadeusz Wolsza twierdził, że było „grubo ponad 1500 urzędników (z odpowiednio wysokimi pensjami i prestiżem)” (T. Wolsza, *Rząd bez władzy? Uwagi na temat działalności rządu RP na obczyźnie w latach*

W Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej w styczniu 1945 r. pracowały 4 kobiety, co przy ogólnej liczbie pracowników (33 osoby) daje 12,12 proc.

Tabela 2

Lp.	Nazwisko i imię	Obecna kategoria	Pracuje w ministerstwie od	Data ostatniego awansu	Proponowany awans do kategorii
1.	Supronowicz Halka	V	15 V 1942	1 IX 1943	IV
2.	Kamińska Janina	V	1 X 1943	–	IV
3.	Jeziorańska Zofia	V	1 III 1944	–	IV
4.	Moszkowicz Gusta	VI	14 II 1944	–	V

Źródło: IPiMS, PRM 173/6.

Według niepełnego wykazu pracowników Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Żeglugi, pochodzącego z 1943 r.⁹, pracowało tam ogółem 19 osób. Wśród pracowników znalazłem nazwiska 3 kobiet: Marta Mitkiewicz, Leokadia Peczenik, Maria Filleborn. Stanowiły one 15,79 proc. wszystkich pracowników.

Znaczna liczba kobiet pracowała w centrali Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Londynie. Do chwili obecnej ustaliłem nazwiska 116 kobiet z tegoż ministerstwa. Wykaz wszystkich pracowników obejmuje 301 osób. Wynika z tego jasno, że kobiety stanowiły 38,54 proc. wszystkich pracowników. Dodatkowo co najmniej 37 kobiet pracowało w placówkach terenowych MID, rozmieszczonych właściwie na całym świecie (od Sztokholmu po Sydney i Limę)¹⁰. Warto w tym miejscu przywołać postać Haliny Tomaszewskiej, studentki WSH w Warszawie, pracującej w czasie wojny dla polskiego rządu jako tłumaczka, a w 1944 r. wysłanej do Francji jako korespondent wojenny. Została ciężko ranna, gdy jej dżip wjechał na minę¹¹.

Warto dodać, że już w końcu sierpnia 1940 r. w Ministerstwie Informacji pracowała m.in. Helena Łyżwańska¹² – maszynistka.

1939–1989. *Przegląd i postulaty badawcze*, „Dzieje Najnowsze” 2010, nr 4, s. 105–113), są to jednak niezbyt dokładne dane. Przedstawione powyżej liczby zaczerpnąłem z Dziennika Ustaw RP (zob. *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Dziennik Ustaw RP i Monitor Polski 1939–1945*, red. A.K. Kunert, Warszawa 1995). Warto również poświęcić chwilę na przyjrzenie się zarobkom. W 1941 r. polscy urzędnicy zarabiali: dyrektor departamentu – 70 funtów miesięcznie, urzędnik I kategorii – 65, a II kategorii – 55 funtów. W tym czasie angielski notariusz lub kierownik banku zarabiał po 20 funtów tygodniowo (co daje miesięcznie ponad 80 funtów); mężczyźni robotnicy zarabiali 4,96 funta tygodniowo (co daje 20 funtów miesięcznie), kobiety angielskie na stanowiskach robotniczych 2,22 funta tygodniowo (co daje niecałe 10 funtów miesięcznie).

⁹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPiMS), A.9E/49, Lista pracowników Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Żeglugi posiadających konto w Ministerstwie Skarbu dla wysyłki paczek do rodzin w kraju.

¹⁰ W. Grabowski, *Polska Agencja Telegraficzna 1918–1991*, Warszawa 2005.

¹¹ M. Feldhuzen, *Dziennikarstwo – nieuleczalna choroba [w:] Dopóki jest „Dziennik” – jestem*, red. K. Bzowska, Londyn 2000, s. 99.

¹² Jej mężem był przedwojenny wiceprokurator Sądu Okręgowego w Wilnie, Jan Niedenthal – w czasie wojny pracownik Ministerstwa Sprawiedliwości, synem zaś jest znany fotograf Chris Niedenthal – fotoreporter

Podsumowując te ustalenia, należy stwierdzić, że w wymienionych czterech ministerstwach rządu RP w Londynie pracowało ogółem 129 kobiet, na ogólną liczbę pracowników – 376. Średnio licząc, panie stanowiły w tych ministerstwach aż 34,31 proc. zatrudnionego personelu.

W Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego udało się ustalić nazwiska 31 pracowników, wśród nich były tylko 3 kobiety: Maria Danilewiczowa¹³, Danuta Jankowska – maszynistka, oraz Maria Jezierska – kierowniczką sekretariatu. Stanowiło to 10,71 proc. wszystkich ustalonych pracowników¹⁴.

Do tego wykazu dodajmy kobiety pracujące w Ministerstwie Spraw Zagranicznych rządu RP we Francji i w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1945¹⁵. Jak wynika z obliczeń, w centrali MSZ¹⁶ pracowało 60 kobiet. W sześciu ministerstwach pracowały więc ogółem 192 kobiety.

By poznać pełną liczbę kobiet zatrudnionych w ministerstwach rządu RP (oprócz MSW, którym zajmę się szczegółowo poniżej), potrzebne są jeszcze dane z ministerstw: Prac Kongresowych, Odbudowy Administracji Publicznej¹⁷, Skarbu, Spraw Wojskowych (MON) oraz innych komórek organizacyjnych szczebla centralnego.

Warto też odnotować fakt, że w 1944 r. kilkadziesiąt kobiet pracowało w Sztabie Naczelnego Wodza¹⁸. W samym Oddziale Informacyjno-Wywiadowczym SNW zatrudnione były 24 kobiety. Na działalność dwóch z nich zwracałem uwagę w swojej publikacji przed kilku laty¹⁹.

MINISTERSTWO SPRAW WEWNĘTRZNYCH

Ministerstwo zostało powołane dopiero po ewakuacji władz polskich z Francji do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 r. Wcześniej zadania zwykle przypisane temu ministerstwu wykonywały niektóre komórki organizacyjne działające w ramach Prezydium Rady Ministrów.

tygodników „Newsweek”, „Time”, „Geo”, autor zdjęć z okresu stanu wojennego w Polsce, m.in. *Czasu Apokalipsy* z 13 XII 1981 r., fotografii, która jest powszechnie znana i należy do zbioru obrazów fotograficznych bezbłędnie kojarzonych z konkretnymi wydarzeniami historycznymi; w 1986 r. został laureatem World Press Photo.

¹³ *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 1, red. K. Dopierała, Toruń 2003, s. 393–394.

¹⁴ To zastrzeżenie jest istotne, albowiem w 1943 r. MWRiOP zatrudniało 46 pracowników etatowych, natomiast w 1944 r. było ich 52 (J. Rabiński, *Stronictwo Pracy we władzach naczelnych Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1945*, Lublin 2012, s. 525).

¹⁵ *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r.*, Londyn 1954.

¹⁶ To zaznaczenie jest ważne, gdyż nasze wyliczenia nie uwzględniają kobiet zatrudnionych w placówkach dyplomatycznych. W ambasadach i konsulatach RP w czasie wojny pracowało co najmniej 28 kobiet.

¹⁷ Wśród ustalonych do tej pory 22 nazwisk pracowników ministerstwa nie ma ani jednej kobiety.

¹⁸ W grudniu 1943 r. w naczelnych władzach wojskowych w Londynie było zatrudnionych 157 urzędników (i urzędniczek) oraz 2 kobiety z PSWK (*Naczelne władze wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1945). Dokumenty*, oprac. J. Smoliński, Warszawa 2004, s. 199). Znany nazwiska 14 kobiet zatrudnionych jako urzędnicy cywilni w Oddziale Radio SNW: Irena Gajl, Aleksandra Giza, Wacława Kęsicka, Natalia Kluszczyńska, Zofia Kordel-Szandrowska, Jadwiga Krukowska, Maria Lamecka, Henryka Ławniczek, Stefania Szandurska, Alina Szumarska, Jadwiga Wodnicka, Zofia Wojan, Irena Woźniakowska, Maria Mioduchowska-Zadarnowska. Ponadto Janina Peretiatkiewicz pracowała w Polskim Wojskowym Warsztacie Radiowym (*Dziękuję wam rodacy*, Londyn 1973, s. 266).

¹⁹ W. Grabowski, *Spadochroniarze kobiety*, „Biuletyn Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej” 2011, nr 1–2, s. 5–8.

Pracownicy MSW, 21 VIII 1941 r., NAC

W wykazie pracowników MSW, obejmującym ogółem 84 osoby, widnieje 26 kobiet (co stanowi 30,95 proc.). Należy zaznaczyć, że nie jest to wykaz wszystkich pracowników (można się domyślić, że zawiera nazwiska osób pracujących w Dziale Społecznym i Dziale Akcji Kontynentalnej).

Tabela 3. Lista^I proponowanych urlopów urzędników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na rok 1945

Lp.	Nazwisko i imię	Termin urlopu		Zastępuje
		od	do	
1.	Zapaśnik [Helena] ^{II}	1 maja	14 maja	

^I Po lewej odręczna nota: Akcja Kontyn[entalna]; po prawej odręczna nota: zgoda p. ministra z dnia 5 V [19]45 [r.].

^{II} Helena Zapaśnik, ur. 1 I 1917 r. we Władystoku, córka Cypriana i Marii z d. Stachórskiej, wykształcenie średnie, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 20 I 1943 r., maszynistka i szyfrantka w Wydziale Społecznym MSW (Biuro Szyfrów) od listopada 1942 do końca stycznia 1945 r.

Lp.	Nazwisko i imię	Termin urlopu		Zastępuje
		od	do	
2.	Fryz [Ewa] ^{III}	14 maja	28 maja	Mostowikowa
3.	Mostowikowa [Zofia] ^{IV}	14 lipca	28 lipca	
4.	Korkozowicz [Zofia] ^V	1 lipca	14 lipca	
5.	Cichońska [Ciechońska Halina] ^{VI}	14 czerwca	28 czerwca	
6.	Sabiłowa [Maria] ^{VII}	14 sierpnia	28 sierpnia	
7.	Ciemochowska [Zofia] ^{VIII}	1 sierpnia	14 sierpnia	
8.	Kołodziejczuk [Janina] ^{IX}	1 lipca	14 lipca	
9.	Jakubowicz [Jakóbowicz Maria] ^X	15 czerwca	29 czerwca	
10.	Weinar [Krystyna] ^{XI}	15 lipca	29 lipca	
11.	Zaleska [Helena] ^{XII}	14 czerwca	28 czerwca	
12.	Browe [Brown (Browne) Zofia] ^{XIII}	4 czerwca	18 czerwca	
13.	Fischerówna	21 maja	3 czerwca	
14.	W. Dorosiewicz ^{XIV}	18 czerwca	1 lipca	

^{III} Ewa Fryz, ur. 30 XI 1901 r. w Stryju, córka Franciszka i Seweryny z d. Wlasek, przed wojną sekretarz Wydziału Programowego Polskiego Radia w Krakowie, od końca października 1940 r. w MSW, początkowo jako maszynistka w Wydziale Ogólnym (Hala Maszyn), zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 11 I 1941 r., dział spraw społecznych MSW, szyfrantka i od września 1943 r. sekretarka (po odejściu Szczekowskiej) (IPiMS, A.20.1/7, Protokół przesłuchania Ewy Fryz, 30 I 1945 r.; C. Halski, *6 lat. Perypetie wojenne 1939–1945*, Hove 1991, s. 22).

^{IV} Zofia Mostowikowa, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 11 I 1941 r., zastępczyni sekretarki w Wydziale Społecznym MSW (Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP), MSW.32, Dokument zaprzysiężenia, k. 310).

^V Zofia Korkozowicz, ur. 5 VIII 1890 r., maszynistka w Wydziale Społecznym MSW (IPiMS, A.11.474/1; IPiMS, 11.474/2/322).

^{VI} Maszynistka w Wydziale Społecznym MSW.

^{VII} Archiwistka w Wydziale Społecznym MSW.

^{VIII} Zofia Ciemochowska, ur. 14 IV 1911 r. w Warszawie, córka Stefana i Apolonii z d. Kamińskiej, ukończyła gimnazjum im. Narczy Żmichowskiej w Warszawie, w latach 1928–1929 pracowała jako urzędniczka w angielskiej firmie Sunlight w Warszawie, w latach 1929–1931 była maszynistką w Pomorskim Stowarzyszeniu Ubezpieczeń w Toruniu, od 1930 r. żona oficera WP, we wrześniu 1939 r. przedostała się ze Lwowa do Wilna, a następnie przez Litwę, Łotwę, Estonię i Szwecję dotarła do Francji, 26 VI 1940 r. ewakuowana do Wielkiej Brytanii, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 1 IX 1941 r., szyfrantka Biura Szyfrów w Wydziale Społecznym MSW, po wojnie w PKPR (IPiMS, A.9.VII/6, Życiorys Zofii Ciemochowskiej, 1 VII 1941 r.; IPiMS, A.20.1/7, Protokół przesłuchania, 18 I 1945 r.; IPiMS, A.XII.84/73).

^{IX} Janina Kołodziejczuk, ur. 12 VIII 1914 r. w Belżu, pow. Sokal, córka Stanisława i Konstancji z d. Kosińskiej, od marca 1943 r. szyfrantka w Wydziale Społecznym MSW (IPiMS, A.20.1/7, Protokół przesłuchania, 17 I 1945 r.). O swojej pracy tak zeznawała w roku 1945: „W Biurze Szyfrów MSWewn. pracuję mniej więcej od marca 1943 r. w charakterze szyfrantki. Mniej więcej do dn. 3 stycznia 1945 r. przełożoną moją była p. Rachwałowa, a od tego czasu p. Weberowa, której zastępczynią jest p. Ciemochowska. [...] ilekroć był nawał pracy, byliśmy wzywane do biura i pracowałyśmy często do późna w nocy. Wypadki takie nie były jednak częste”.

^X Maria Jakóbowiczowa, ur. 27 VI 1910 r. we Lwowie, córka Bolesława i Antoniny z d. Sienkiewicz, wykształcenie średnie, od sierpnia 1943 r. szyfrantka w Wydziale Społecznym MSW.

^{XI} Szyfrantka w Wydziale Społecznym MSW.

^{XII} Urzędniczka w Wydziale Społecznym MSW.

^{XIII} Kancelistka w Laboratorium Fotograficznym Wydziału Społecznego MSW.

^{XIV} Być może Maria S. Dorosiewicz, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 11 I 1941 r.

Lp.	Nazwisko i imię	Termin urlopu		Zastępuje
		od	do	
15.	W[anda] Krymerowa ^{xv}	13 lipca	26 lipca	
16.	M[aryla] Czarecka ^{xvi}	1 lipca	14 lipca	
17.	Jaworska Marta ^{xvii}	28 maja	11 czerwca	Płoski
18.	Kukuk Edyta ^{xviii}	15 maja	29 maja	Frenklowa
19.	Alexandrowiczowa [Irena] ^{xix}	11 czerwca	25 czerwca	
20.	Frenklowa	1 czerwca	14 czerwca	
21.	Zarudzka Katarzyna			
22.	Ponikowska [Maria] ^{xx}	W I poł. czerwca		Sieradzki, Ostrowski
23.	Halpern [Cecylia] ^{xxi}	W maju		Brochocka ^{xxii} , Białokur
24.	Białokur [Halina] ^{xxiii}	W II poł. czerwca		Zabłocka, Ponikowska
25.	Zabłocka [Władysława] ^{xxiv}	Koniec maja		Białokur, Ponikowska
26.	Tułasiewiczówna [Zofia]	15 czerwca	29 czerwca	

^{xv} Wanda Maria Krymerowa, ur. 10 V 1914 r. w Warszawie, córka Stanisława i Emilii, studiowała na Wydziale Prawa UJP, ale studiów nie ukończyła, pracowała jako sekretarka w kancelarii adwokackiej, od lutego 1940 r. pracowała jako maszynistka w Wydziale Służb MSWojsk, po ewakuacji do Wielkiej Brytanii od marca 1941 do 31 VIII 1943 r. była pracownicą kontraktową MON (Biuro Ogólne, Wydział Uzupełnień i Administracji Rezerw), poprosiła o zwolnienie z pracy z uwagi na trudną sytuację materialną związaną z wychowywaniem dwojga dzieci, miała możliwość otrzymania pracy lepiej płatnej, jej mąż Witold był kapralem WP (IPiMS, A.XII.84/298; A.19 II/79).

^{xvi} Maryla Karolina Czarecka, ur. 8 XII 1915 r. (W. Grabowski, *Dział Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w latach 1940–1945* [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. 3, red. Z. Nawrocki, Warszawa 2015, s. 241).

^{xvii} Marta Jaworska, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 11 I 1941 r.

^{xviii} Sporządzała m.in. „America Calling Poland” (SPP, A_217, k. 11).

^{xix} Irena Aleksandrowicz, zaangażowana w MSW jako asystentka pani Jaworskiej, sekretarki ministra Władysława Banaczyka, w marcu 1946 r. wyjechała do Nowego Jorku (F. Moskal, *Z pasją naprzód*, Warszawa 2002, s. 147).

^{xx} Maria Ludmiła Ponikowska, 25 X 1943 r. podpisała zobowiązanie jako pracownica MSW (IPiMS, A.9.Ib/2, poz. 15).

^{xxi} Cecylia Halpern, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 1 IX 1942 r. (SPP, MSW.32, Dokument zaprzysiężenia, k. 319).

^{xxii} Helena Brochocka (O'Rourke), ur. 1898?, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 1 IX 1941 r., zastępca kierownika Akcji Kontynentalnej; przekazywała informacje z Irlandii.

^{xxiii} Halina Białokur, pracownica Wydziału Akcji Kontynentalnej, w marcu 1945 r. wyszła za mąż za Waclawa Białokura (IPiMS, A.9.Ib, Pismo Władysława Kańskiego do Ministerstwa Skarbu, 19 VI 1945 r., k. 13).

^{xxiv} Władysława Zabłocka, ur. 19 I 1917 r. w Poznaniu, córka Józefa i Marii z Karczewskich, w 1934 r. ukończyła gimnazjum im. Dąbrówki w Poznaniu, pracowała w Banku Spółek Zarobkowych w Poznaniu, biurze Fabryki Wyrobów Metalowych S. Jabłonowski Sp. z o.o. oraz kancelarii swego męża Tadeusza Zabłockiego w Łodzi, po wybuchu wojny przedostała się do Szwecji, gdzie od marca 1941 r. pracowała w Wydziale Prasowym Poselstwa RP, następnie w Anglii, 18 XII 1942 r. podpisała zobowiązanie jako pracownica MSW, zaprzysiężona do „pracy na Kraj” 20 I 1943 r. (IPiMS, A.9.Ib/2, Akta osobowe).

Źródło: IPiMS, A.9.VI.1/2.

Pracownicy sekretariatu MSW, 1945 r., NAC

Kobiety w Wydziale Społecznym (Krajowym) MSW

Jedną z komórek organizacyjnych MSW dość licznie zatrudniającą kobiety był Wydział Społeczny (Krajowy)²⁰. Kierownik Wydziału Paweł Siudak tak mówił po kilku latach o początkach pracy: „W początkowym okresie organizowania tego biura pracowała jako szyfrantka Maria Horosiewiczowa²¹, która pracowała początkowo sama, a następnie

²⁰ Siedziba wydziału mieściła się początkowo przy Piccadilly (Stratton House), a od 1944 r. przy Bedford Street w Londynie.

²¹ Tu zapewne błąd, powinno być: **Dorosiewiczowa**.

dobierane były siły pomocnicze, jak Rachwałowa²² oraz inne kobiety, których nazwisk nie pamiętam. Pracowała także krótko Rylska²³, która wyjechała do Kanady. Następnie jako kierownik tej komórki zaczął pracować Ratko Mieczysław i Braun Zofia²⁴.

Pracownia fotograficzna MSW, NAC

²² Alina Rachwałowa, ur. 1 V 1913 r. w Kołaczycach koło Jasła, córka Tadeusza i Kazimiery z d. Kruczek, wykształcenie średnie, pracowała od września 1941 do 3 I 1945 r. w Biurze Szyfrów MSW, od kwietnia 1943 do 3 I 1945 r. kierowniczką tegoż biura, 3 I 1945 r. przeniesiona razem z Pawłem Siudakiem do Działu Opracowywania Materiałów Krajowych MSW (IPiMS, A.20.1/7, Protokół przesłuchania, 14 IV 1945 r.; *ibidem*, Protokół przesłuchania, 15 I 1945 r.). W kwietniu 1945 r. tak zeznawała: „Byłam pracowniczką biura szyfrów MSWewn. w czasie od września 1941 r. do dnia 3 stycznia 1945 r. Kierowniczką biura szyfrów nigdy nie byłam, ani nie zostałam na to stanowisko pisemnie mianowana, ani też ustnie nikt mi tych obowiązków nie powierzał. [...] Chcę zaznaczyć, że w okresie mojej nieobecności w biurze w czasie urlopu lub choroby zastępowała mnie pani Ciemochowska”. 20 I 1945 r. oskarżona o bezprawne ujawnianie ppor. Rachwałowi (swojemu mężowi, pracownikowi Biura Cenzury MON) treści depeusz nadchodzących z Kraju w okresie od 24 XI 1944 do 3 I 1945 r. „Czyn powyższy stanowi występki z art. 10 § 1 Rozporządzenia Prezydenta R.P. z dnia 24.X.1934 r. (DzU RP, nr 94, poz. 851)” (Zob. Z.S. Siemaszko, *Działalność generała Tatara (1943–1949)*, Londyn 1999, s. 184–187).

²³ Maria Rylska pracowała w Biurze Szyfrów MSW od 1 X 1941 do 31 V 1944 r. (IPiMS, A.9E/107, Zaświadczenie Pawła Siudaka, 6 IX 1944 r.). Tu stwierdzono, że zakończyła pracę w MSW „na własne żądanie, wyjeżdżając ze względów rodzinnych z Wielkiej Brytanii”.

²⁴ Stanisław Mikołajczyk w dokumentach aparatu bezpieczeństwa, t. 1, *Działalność w latach 1945–1947*, Warszawa 2010, s. 459, Protokół przesłuchania Pawła Siudaka, 29 X 1947 r.

W maju 1942 r. obsada personalna Wydziału prezentowała się następująco:

„Kierownik Wydziału – **Siudak Paweł**

Sekretarka – **Szczekowska Maria**²⁵

Referenci – **Sojka Edward**²⁶, – inż. **Grycko Stanisław** (Radio), – mgr **Dobrowolski Stanisław**, – **Beluch Józef**²⁷, – **Datko Czesław** (komórka fotograf.), – **Moskał Franciszek** (czasowy), – **Fryz Ewa** (maszynistka), – **Dorosiewiczowa Maria** (szyfry), – i 12 sił pomocniczych²⁸.

Znaczna liczba kobiet została zaprzysiężona „do pracy krajowej”. A oto ich wykaz:

„**Zaprzysiężeni do pracy na Kraj.**

– Angers, 27.04.1940 r.: 1. Wanda Modlibowska²⁹;

– Londyn, 11.01.1941 r.: 2. Ewa Fryz, 3. Marta Jaworska, 4. Maria St. Dorosiewicz, 5. Alina Rachwałowa, 6. Irena Borkowska, 7. Zofia Mostowikowa, 8. Helena Sadłowska³⁰;

– Londyn, 11.02.1941 r.: 9. Krystyna Janina Piotrowska;

– Londyn, 21.02.1941 r.: 10. Helena Denuszek;

– Londyn, 1.09.1941 r.: 11. Helena Brochacka, 12. Cecylia Halpern, 13. Rozalia Maria Szczekowska, 14. Zofia Ciemochowska;

– Londyn, 10.09.1941 r.: 15. Lidia Stolf³¹;

– Londyn, 12.11.1941 r.: 16. May Bamforth;

– Londyn, 20.01.1943 r.: 17. Helena Kocayowa, 18. Antonina Szumska, 19. Helena Zapaśnik, 20. Maria Danilewiczowa, 21. Władysława Zabłocka³².

²⁵ Maria Szczekowska, ur. 15 VII 1908 r., córka Tomasza i Katarzyny z d. Szewczuk, wykształcenie średnie, od 21 VII 1941 do 1 IX 1943 r. urzędniczka MSW (prowadziła kancelarię Wydziału Społecznego), 14 IX 1943 r. przeszła do pracy w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji (IPiMS, A.9E/107, Pismo Pawła Siudaka, 10 IX 1943 r.; *ibidem*, A.20.1/7, Protokół przesłuchania, 16 I 1945 r.).

²⁶ Edward Sojka (1905–1979), mgr praw, pracował w MSW od 1 I 1941 do 19 XII 1942 r. jako referent do spraw prasowych i zleconych, ponadto od 1 I 1941 do 3 VII 1942 r. zastępował kierownika Wydziału Społecznego. Odszedł z MSW na własne żądanie (IPiMS, A.9E/107, Pismo Stanisława Mikołajczyka, 28 XII 1942 r.).

²⁷ Prawdopodobnie Józef Beluch-Beloński (1897–1985), w latach 1941–1945 przewodniczący grupy PPS w Londynie, w latach 1942–1945 członek II Rady Narodowej RP (zob. J. Beluch-Beloński, *W londyńskiej grupie PPS* [w:] *Polska Partia Socjalistyczna w latach wojny i okupacji 1939–1945. Księga wspomnień*, t. 1, Warszawa 1994, s. 47–58).

²⁸ IPiMS, A.9.IA/2, Część tajna sprawozdania Wydziału Społecznego.

²⁹ Wanda Modlibowska (1909–2001), ppor. cz.w., szybowniczką, we wrześniu 1939 r. służyła w lotnictwie, 1 IV 1940 r. została zwolniona z czynnej służby wojskowej, w maju 1940 r. kurierka do kraju, następnie kilkakrotnie pełniła funkcję kurierki na trasie Warszawa–Budapeszt, od końca 1941 r. była kierowniczką sekretariatu Biura Prezydenckiego Delegatury Rządu na Kraj, w Powstaniu Warszawskim w obsłudze radiostacji, odznaczona Krzyżem Walecznych, w marcu 1945 r. aresztowana przez NKWD (IPiMS, A.9.VII/6, Karta zwolnienia nr 162, 22 III 1940 r.; *ibidem*, Pismo Pawła Siudaka, 10 IV 1941 r.; *Wanda Modlibowska 1909–2001*, oprac. J. Łukaszewicz, L. Misiek, T. Sielicki, R. Górzeński, Poznań 2003).

³⁰ Helena Stanisława Sadłowska, ur. 23 II 1908 r. w Kwieciszewie, od 4 IV 1940 r. sekretarka administracyjna w Oddziale II SG w Paryżu, ewakuowana do Anglii, następnie do 24 X 1940 r. tłumaczką w Oddziale II, od 7 XII 1942 r. daktylografka w sekretariacie Szefostwa Administracji Sił Zbrojnych MON (IPiMS, A. XII 84/550).

³¹ Lidia Stolfowa pracowała w MSW jako siła pomocnicza od 1 XI 1940 do 28 I 1941 r. (IPiMS, A.9.VII/6, Pismo Pawła Siudaka, 26 IX 1941 r.). Podany w tym piśmie czas pracy w MSW budzi wątpliwości z powodu daty zaprzysiężenia oraz z powodu daty sporządzenia tego pisma. Stwierdzono również w nim, że Stolfowa przestała pracować w MSW z powodu wyjazdu z mężem do Kanady.

³² SPP, MSW.60, Wykaz zaprzysiężonych osób, Londyn, 26 VIII 1946 r.; J. Kurcysz, *Na przedpolu Jaltę. Wspomnienia z tajnej służby w dyplomacji*, Katowice 1995, s. 405–409.

DOKUMENT ZAPRZYSIĘŻENIA.

WIKTORA Jana STRZELECKIEGO - emisariusza

Jana LIBRACHA - urzędnika

Ewy FRYZ - maszynistki

Marty JAWORSKIEJ - maszynistki

Marii Stefani DOROSIEWICZ - szyfrantki

Aliny RACHWAŁOWEJ - szyfrantki

Ireny BORKOWSKIEJ - szyfrantki

Zofii MOSTOWIKOWEJ - szyfrantki

Heleny SADŁOWSKIEJ - maszynistki

Przyśięgam Panu Bogu Wszchemogącemu, w Trójcy Świętej Jedynemu, że w całej mem działalności przyczyniać się będą ze wszystkich sił, aż do ofiary życia, do odzyskania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej. Wszelkim rozkazom Rządu Polskiego będę bezwzględnie posłuszny, a tajemnicy niezłomnie dochowam, cokolwiekby mnie spotkać miało.

Jako pracownik względnie wysłannik Rządu Polskiego wykonam gorliwie i sumiennie, niezależnie od mych przekonań osobistych, zlecone mi zadanie i powierzoną misję.

Za sprawę Ojczyzny mej walczyć będę do ostatniego tchu i wogóle tak postępować, abym mógł żyć i umierać, jak prawy Polak.

Tak mi dopomóż Bóg i Święta Jego Syna Męka.

Londyn, dnia 11. stycznia 1941r.

Andrzej Głowacki — *Helen Sadłowska*
Pill — *Maria Dorosiewicz*
Zofia Mostowikowa
Marta Jaworska
Ewa Fryz
Hilma Rachwałowa

Wydziałowi Społecznemu MSW podlegały ośrodek łączności radiowej oraz „Laboratorium i warsztaty łączności”. Również tutaj pracowały kobiety. Jedną z nich była Maria Konopkova. W czerwcu 1943 r. minister Stanisław Mikołajczyk wystąpił o zawarcie z nią umowy o pracę od 1 czerwca, z wynagrodzeniem miesięcznym wysokości 36 funtów³³.

Rozbudowa ośrodka radiowego MSW spowodowała konieczność zwiększenia obsady personalnej. O pomoc w zatrudnieniu kierownictwo MSW zwróciło się do Szefostwa Łączności Sztabu Naczelnego Wodza. Od 26 lutego 1942 r. w Wydziale Społecznym MSW zostały zatrudnione jako radiotelegrafistki praktykantki: Irena Woźniakowska³⁴, Jadwiga Szląskowska i Jadwiga Witkowska³⁵. 15 marca dołączyła do nich Zofia Szandrowska³⁶. Już w połowie maja tegoż roku Paweł Siudak stwierdził, że „praktykantki okazały się siłami niewystarczająco wyszkolonymi do samodzielnej pracy w prowadzonym przez Ministerstwo dziale radiotelegrafii i obciążają budżet Ministerstwa, nie spełniając swego zadania”³⁷. Trzy kobiety zwolniono z dniem 1 czerwca, jedynie Witkowska została zatrudniona na kolejne trzy miesiące. Siudak pisał: „jakkolwiek posiada jeszcze liczne braki w wyszkoleniu jako telegrafistka, okazała się jednak najprzydatniejszą z praktykantek do prac zastępczych”.

W 1945 r. wśród pracowników Wydziału Społecznego MSW znajdowały się następujące kobiety³⁸:

Tabela 4

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Kategoria	Płaca	Data zwolnienia
Centrala Wydziału Społecznego					
1.	Zofia Brown [Browne]	kancelistka w laboratorium fotograficznym	V		1 VIII 1945

³³ IPiMS, A.9.Id/13, Pismo Stanisława Mikołajczyka do PRM, 15 VI 1943 r. Dodajmy, że identyczne wynagrodzenie otrzymywali również pracujący w tej samej komórce mężczyźni: Aleksander Zawisza, Adolf Bednarski, Jan Kazimierz Bobrowski.

³⁴ Irena Woźniakowska razem z Zofią Szandrowską ukończyła 28 II 1942 r. kurs w Centrum Wyszczolenia Łączności i do 31 V 1942 r. pozostawały na praktyce radiotelegraficznej w MSW (Pismo płk. Cepy, 19 V 1942 r.).

³⁵ Jadwiga Witkowska, ur. 28 XII 1909 r. w Mińsku Litewskim, córka Wincentego Stanisława i Marii z d. Janczewskiej, wykształcenie średnie, w 1930 r. ukończyła kurs jurystek w Zegrzu, od 1931 r. w Sztapie Głównym WP w Warszawie, od września 1941 r. w naczelnich instytucjach wojskowych w Londynie (IPiMS, A.XII.84/704).

³⁶ Zofia Szandrowska-Kordel, ur. 1 XII 1914 r. we Lwowie, córka Józefa i Emilii Gerber, w latach 1932–1933 ukończyła kurs obsługi Hughes’a (Juza) w Zegrzu, w latach 1932–1939 pracowała jako telefonistka w Poczcie Centrali Telekomunikacyjnej w Warszawie, w latach 1934–1937 studiowała w Szkole Nauk Politycznych, od marca 1939 r. jurystka w Sztapie Głównym WP, internowana w Rumunii, od 5 IV 1940 r. maszynistka w biurze Szefa Łączności, od maja 1940 r. w Centralnym Biurze Pocztowym MSWojsk w Paryżu, od stycznia do września 1941 r. kancelistka w Szpitalu Wojskowym nr 2, następnie do lutego 1942 r. odbyła kurs radiotelegraficzny w Ośrodku Wyszczolenia Łączności w Dundee (Szkocja), do maja 1942 r. radiotelegrafistka w MSW, do grudnia 1943 r. radiotelegrafistka w Batalionie Łączności SNW (Stanmore), z kolei do grudnia 1945 r. maszynistka w Szefostwie Łączności SNW w Londynie (IPiMS, A.XII.84/277).

³⁷ IPiMS, A.9.VII/6, Pismo Pawła Siudaka, 15 V 1942 r.

³⁸ IPiMS, A.9.E/74, Sprawy personalne; IPiMS, A.20.1/7, Pismo Jerzego Pańciewicz, 15 I 1945 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Kategoria	Płaca	Data zwolnienia
2.	Halina Ciechońska	maszynistka	V		1 VIII 1945
3.	Zofia Ciemochowska	kierownik Biura Szyfrów	IV		
4.	Ewa Fryzówna	sekretarka	IIIa		1 X 1945
5.	Eileen Garlińska ¹	tłumaczka	V		
	Maria Hulewiczowa				
6.	Maria Jakóbowicz [Jakubowicz]	szyfrantka	V		1 IX 1945
7.	Janina Kołodziejczuk	szyfrantka	V		1 X 1945
8.	Zofia Korcozowiczowa	maszynistka	IV		1 VIII 1945
	Stanisława Łukasiewicz				
9.	Zofia Mostowikowa	zastępca sekretarki	IV		
	Alina Rachwałowa				
10.	Maria Sabiłowa ^{III}	archiwistka	V		1 VIII 1945
11.	Henryka Weberowa ³	urzędniczka	IV		1 VIII 1945
12.	Krystyna Weiner [Weinar]	szyfrantka	V		1 IX 1945
13.	Helena Zaleska	urzędniczka [referentka]	V		1 VIII 1945
14.	Helena Zapaśnikowa	maszynistka	V		1 VIII 1945
Ośrodek Łączności					
15.	Czesława Andruszko ^{IV}	radiotelegrafistka	VI		1 VIII 1945

¹ Eileen Frances Short-Garlińska (1912–1990), od 1935 r. nauczycielka języka angielskiego w Polsce, w 1939 r. wzięła ślub z Józefem Garlińskim, w Powstaniu Warszawskim sanitariuszka w zgrupowaniu „Kryśka”, po przedostaniu się do Wielkiej Brytanii tłumaczka w MSW; odznaczona w 1986 r. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

^{II} W piśmie Jerzego Pańciewicza z 15 I 1945 r. figuruje Franciszka Sabiłowa.

^{III} Aleksandra Bieniawska (Czesława Stankiewicz, Henryka Weber), ur. 12 XII 1915 r. we Lwowie, córka Tomasza i Elżbiety Wandy z d. Kurmanowicz, od 1939 r. w konspiracji we Lwowie, następnie w komórce szyfrów Placówki MSW w Stambule, od 1 IX 1943 r. zatrudniona w MSW w Londynie, najpierw jako maszynistka, a następnie – kierowniczka Biura Szyfrów, jesienią 1944 r. zmuszona była poddać się operacji, od stycznia 1945 r. ponownie kierowniczka Biura Szyfrów. W krótkim czasie przeszła ponowną operację i była niezdolna do pracy (IPiMS, A.9E/107, Pismo Edwarda Sojki, 4 VI 1945 r.).

^{IV} W piśmie Jerzego Pańciewicza z 15 I 1945 r. figuruje Czesław Andruszko.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Kategoria	Płaca	Data zwolnienia
16.	Wanda Dudko	st. operatorka	V		1 IX 1945
17.	Wanda Furmanek	teleprinterka	VI		1 VIII 1945
18.	Waleria Gniadek	radiotelegrafistka	VI		1 VIII 1945
19.	Halina Kawalecka	maszynistka	V		1 VIII 1945
20.	Elżbieta Kisiel	teleprinterka	VI		1 VIII 1945
	Janina Klichowska				
21.	Zofia Kunicka	st. operatorka	V		1 VIII 1945
22.	Anna Mięgała	radiotelegrafistka	VI		1 VIII 1945
23.	Zofia Puciówna [Pułciówna]	operatorka	VI		1 IX 1945
24.	Jadwiga Szteneke-Kurt	radiotelegrafistka	VI		1 IX 1945
Laboratorium Doświadczalne [i warsztaty łączności]					
25.	Maria Konopkova	konstruktor inż.	III	44,-	1 IX 1945

Kobiety w Biurze Akcji Kontynentalnej MSW

Kobiety były również zaangażowane do działań tzw. Akcji Kontynentalnej, mającej włączyć znajdujące się w różnych krajach Europy skupiska Polaków w walkę o niepodległość.

Biurem Akcji kierowali kolejno Jan Librach i Feliks Gadowski (od 31 marca 1944 r.). Od początku funkcjonowania biura w 1941 r. pracowała w nim Halina Jaworska. Wcześniej, od 31 października 1939 r., pracowała w Prezydium Rady Ministrów w Paryżu, Angers i w Londynie.

Od 18 grudnia 1942 r. w Biurze była zatrudniona Władysława Zabłocka. Wcześniej przez dwa lata pracowała w Biurze Prasowym Poselstwa RP w Sztokholmie. Od 16 października 1943 r. w Biurze pracowała Maria Ludwika Ponikowska. Wcześniej przez trzy lata pracowała w Światowym Związku Polaków³⁹.

Dysponujemy pełniejszym wykazem pracowników Działu Akcji Kontynentalnej z grudnia 1944 r. Wynika z niego, że na stanowiskach referentów (referentek) pracowały wówczas: Cecylia Halpern, Helena Brochocka (obie jako tłumaczki), Halina Jaworska (sekretarka) oraz Maria Ponikowska. Maszynistkami były: Władysława Zabłocka i Agnieszka Dumania. Natomiast w Dziale Sekcji Operacyjnej Akcji Kontynentalnej (którym kierował odwołany

³⁹ IPiMS, A.9VI.1/3, Pismo Feliksa Gadowskiego do Ministra Spraw Wewnętrznych, 29 XII 1944 r. Dodajmy, że Jaworska i Ponikowska zarabiała po 36 funtów miesięcznie, natomiast Zabłocka – 31 funtów.

Marianna Koska (ze zbiorów Wojciecha Czaplickiego)

Zabłocka (obie panie w mundurach PSWK). W listopadzie 1944 r. w polskim Biurze Operacji Specjalnych zatrudniona była m.in. sierżant Marianna Koska „Nounou” (ur. 1925), wcześniej szyfrantka Grupy Północ POWN we Francji⁴⁴.

z Lizbony płk Jan Kowalewski⁴⁰) pracowała por. Halina Eminowicz (jako sekretarka)⁴¹.

W innym dokumencie opisano bardziej szczegółowo zakres prac kobiet zatrudnionych w Dziale Akcji Kontynentalnej⁴². Zgodnie z nim kierowniczką sekretariatu była Halina Jaworska, jej zastępczynią – Władysława Zabłocka, a maszynistkami – Agnieszka Dumania i Ludwika Brabander⁴³. Panie Cecylia Halpern i Helena Brochocka zajmowały się tłumaczeniami materiałów informacyjnych dla Anglików i Amerykanów. Natomiast Maria Ponikowska opracowywała materiały informacyjne z placówek terenowych.

Nie zabrakło również kobiet, które uczestniczyły w działaniach specjalnych prowadzonych na kontynencie europejskim po inwazji w 1944 r. W Polskiej Sekcji Operacyjnej brytyjskiego SOE miały pracować w kancelarii: Kowalewska i Władysława

⁴⁰ Zob. J.S. Ciechanowski, *Misja ppłk. dypl. Jana Kowalewskiego w Portugalii [w:] Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej*, t. 1, *Ustalenia Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej*, red. T. Dubicki, D. Nałęcz, T. Stirling, Warszawa 2004, s. 517–530.

⁴¹ IPiMS, A.9.VI.1/2, Spis urzędników Działu „Akcji Kontynentalnej” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 2 XII 1944 r.

⁴² IPiMS, A.9.Ib/3, Schemat organizacyjny Akcji Kontynentalnej. Zob. W. Grabowski, *Aspekty wywiadowcze działalności Sekcji EU/P SOE. Współpraca polsko-brytyjska [w:] Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. 2, red. T. Dubicki, Łomianki 2012, s. 304.

⁴³ Ludwika Brabander z d. Kamińska, ur. 30 VIII 1907 r. (23 VIII 1910 r.) w Warszawie, córka Adama i Felicy, żona por. Nikodema Brabandera z 1. Dywizji we Francji, od czerwca 1940 r. przebywała w Szkocji, w 1941 r. pracowała w gazecie szkockiej „Daily Express”, od października 1942 r. w MSW, od stycznia 1943 r. maszynistka w Szefostwie Intendentury MON, w listopadzie 1943 r. Wydział Wywiadu Obronnego MON stwierdził: „jest to jednak osoba gadatliwa i niedyskretna”, w styczniu 1944 r. tenże wydział zgłosił zastrzeżenia odnośnie do zachowania – wnioskowano zwolnienie, została oddana do dyspozycji Oddziału Personalnego MON, następnie do 30 IV 1944 r. pracowała w Wojskowym Instytucie Technicznym jako daktylografka (IPiMS, A XII 84/48).

⁴⁴ Odznaczona 10 VIII 1945 r. Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami (IPiMS, A XII 85/82; IPiMS, A.XII.85/82/138).

Kobiety w Dziale Bezpieczeństwa MSW⁴⁵

Według dotychczasowych danych, w dziale tym pracowało, w różnym czasie, kilka kobiet, głównie na stanowiskach maszynistek. Były to już wymienione powyżej: Zofia Mostowikowa, Zofia Tułasiewicz, Ludwika Brabander, Maryla Czarecka oraz Kreczer.

Ogółem w centrali MSW – zgodnie z obecnymi ustaleniami – pracowały 63 kobiety. Można przyjąć, że nie jest to liczba ostateczna. W dalszych badaniach z pewnością uda się odszukać kolejne kobiety pracujące, być może krótko, w tej instytucji. Można tak sądzić chociażby na podstawie dokumentu, jakim jest zobowiązanie do gorliwej i sumiennej pracy w MSW, podpisane 7 lipca 1943 r. w Londynie przez Wandę Łotysz⁴⁶.

Kobiety na placówkach MSW poza Wielką Brytanią

Poza centralą MSW kobiety pracowały także w kilkunastu placówkach ministerstwa rozlokowanych w różnych krajach Europy oraz na Bliskim Wschodzie. Oto zestawienie imienne.

Tabela 5

Lp.	Imię i nazwisko	Placówka MSW	Funkcja	Płaca	Data zwolnienia
1.	Aleksandra Bieniawska ^I („Anna”, „Danusia”)	Stambuł	sekretarka	26,-	
2.	Ludwika Biesiadowska	Stambuł		26,-	1 VIII 1945
3.	Dzieduszycka	Jerozolima	subagent	30,-	1 VIII 1945
4.	Romana Heinze („Sabina”)	Szwecja/ Dania			
5.	Romana Heltberg („Helga”) ^{II}	Dania			
6.	Maria Hulewicz (Helena Rutkowska, „Maria”) ^{III}	Budapeszt	sekretarka		
7.	Janicka	Jerozolima	subagent	15,-	1 VIII 1945
8.	Irena Jankiewicz	Stambuł	stenotypistka	23,-	1 VIII 1945
9.	Anna Klima (z d. Bożek) ^{IV}	Lizbona			

^I IPiMS, A.XII.85/88/31, Wniosek na odznaczenie Krzyżem Walecznych.

^{II} *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 2, red. K. Dopierała, Toruń 2003, s. 201.

^{III} J. Gmitruk, *Maria Hulewiczowa...*

^{IV} Żona kuriera MSW do kraju, Franciszka Klimy, zrzuconego w Polsce 19/20 V 1944 r. (D. Kisielewicz, *Zasługi Arki Bożka i jego rodziny dla polskości Górnego Śląska [w:] Rodzina na Śląsku 1939–1945. Dezintegracja, migracje, codzienność*, red. A. Dawid, A. Maziarz, Opole–Warszawa 2012, s. 108).

⁴⁵ Zob. W. Grabowski, *Dział Bezpieczeństwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w latach 1940–1945 [w:] Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. 3, red. Z. Nawrocki, Warszawa 2015, s. 230–249.

⁴⁶ IPiMS, A.9.Ib/1. W tym wypadku chodziło o zastępstwo na okres letni w Polish Research Centre.

Lp.	Imię i nazwisko	Placówka MSW	Funkcja	Płaca	Data zwolnienia
10.	Kowalewska	Lizbona			
11.	Józefa Kramarska	Jerozolima	stenotypistka	30.-	
12.	Fabiola Krańska ⁵	Kair	maszynistka	40.-	1 VIII 1945
13.	Irena Łukomska	Budapeszt			
14.	Wanda Piasecka	Sztokholm			
15.	Lucy Rossi-Buczyńska	Stambuł			
16.	Izabella Rzewuska	Rzym	maszynistka	40.-	1 IX 1945
17.	Anna Sztark	Sztokholm			

⁵ Fabiola Krańska, ur. 31 VII 1901 r., Graz, Styria; obóz Kidugala (IPiMS, Kol. 320/29/274).

KOBIETY JAKO EMISARIUSZKI I KURIERKI

Wanda Modlibowska (ze zbiorów Waldemara Grabowskiego)

Spośród wielu Polek kurierek i emisariuszek z pewnością warto przybliżyć postać Wandy Modlibowskiej (1909–2001, ppor. cz.w., szybowniczka). We wrześniu 1939 r. służyła w lotnictwie, 1 kwietnia 1940 r. została zwolniona z czynnej służby wojskowej. W maju 1940 r. jako kurierka wróciła do kraju, następnie kilkakrotnie pełniła funkcję kurierki na trasie Warszawa–Budapeszt. Od końca 1941 r. była kierowniczką sekretariatu Biura Prezydiального Delegatury Rządu na Kraj. W czasie Powstania Warszawskiego pracowała w obsłudze radiostacji. Została odznaczona Krzyżem Walecznych. W marcu 1945 r. aresztowało ją NKWD.

W służbie kurierskiej były czynne również osoby innych narodowości. Najbardziej znana jest Luciana Frassati-Gawrońska, od 1925 r. żona Jana Gawrońskiego. Swoje przeżycia z okresu wojny

przedstawiła we wspomnieniach, które zostały opublikowane pod tytułem *Przeznaczenie nie omija Warszawy*⁴⁷.

Zagadnienie „zgranicznej” łączności kurierskiej, mimo istniejącej już literatury⁴⁸, nie zostało gruntownie przebadane i opisane. W sporządzonym przeze mnie wykazie kurierów i emisariuszy zostało ujętych 371 osób (wykaz ten nie jest kompletny), w tym 53 kobiety⁴⁹, co stanowi 14,28 proc. Nie uwzględniono tu kobiet pracujących na „skrzynkach kontaktowych” i w punktach pośrednich (przechowujących „pocztę”), jak również pracujących w służbie łączności kurierskiej wewnątrz kraju – w tym zaangażowanych np. w obsługę tras „sztafetowych” na linii Warszawa–Budapeszt.

Przekazywaniem wiadomości zajmowały się nie tylko zaprzysiężone emisariuszki i kurierki, lecz także kobiety odbywające podróż w „jedną stronę”, tzn. wyjeżdżające z Polski. Jedną z nich była Zofia Snawadzka, urzędniczka przedwojennego Ministerstwa Komunikacji. Przekazała ona w styczniu 1940 r. do Paryża wiadomości od inż. Jana Dybowskiego o gotowości do działań konspiracyjnych kolejarzy polskich⁵⁰. Dodajmy, że Dybowski został we wrześniu 1939 r. w Warszawie po ewakuacji władz państwowych jako tymczasowy kierownik „pozostałości” Ministerstwa Komunikacji. Następnie był kierownikiem konspiracji kolejowej oraz dyrektorem Departamentu Komunikacji Delegatury Rządu na Kraj⁵¹.

LOSY WOJENNE Kobiet

Kobiety zwykle nie pracowały przez cały czas w jednym ministerstwie czy na jednym stanowisku. Znacznym ograniczeniem w zatrudnianiu kobiet były przepisy mówiące, że na posadzie państwowej może pracować tylko jeden z małżonków.

Dość typowe były losy Marii Danilewicz. Przed laty pisała: „I tak po podróży przez Jugosławię i Włochy dojechałam w początku listopada [1939] do Paryża, gdzie zameldowałam się w Bibliotece Polskiej na Quai d’Orleans i na drugi dzień po przyjeździe do Paryża pracowałam w już działającym Biurze Poszukiwania Rodzin, do którego zgłaszali się masowo Polacy z Nordu. Pracowałam tam nadal, gdy organizować się zaczęło pod

Maria Danilewicz (ze zbiorów Waldemara Grabowskiego)

⁴⁷ L. Frassati-Gawrońska, *Przeznaczenie nie omija Warszawy*, Warszawa 2003.

⁴⁸ Mam na myśli zwłaszcza publikacje Leonidasa Klisiewicza dotyczące baz łączności ZWZ/Oddziału VI SNW oraz prof. Tadeusza Dubickiego (zwłaszcza w odniesieniu do Rumunii).

⁴⁹ Z tego 8 kobiet znamy tylko z pseudonimu lub fałszywego nazwiska.

⁵⁰ *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1, 1939–1941, oprac. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 143–144.

⁵¹ Jan Dybowski (1898–1943) „Jawor”, aresztowany 10 XI 1942 r., rozstrzelany 12 II 1943 r. (W. Grabowski, *Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj*, Warszawa 1995, s. 218).

kierunkiem Anny Paszkowskiej z Polskiego Czerwonego Krzyża i gen. Osińskiego czerwono krzyskie Biuro PCK utrzymujące bliski kontakt z Genewą. Stamtąd – a byłam organizatorką i kierowniczką Biura – przeniesiona zostałam do Biblioteki Polskiej (jako fachowy bibliotekarz). Mąż [Ludomir Danilewicz⁵²] był zmobilizowany i przydzielony do przemysłu wojennego francuskiego i pracował na przedmieściu Paryża. I tak zastał nas upadek Paryża i nowa wędrówka w nieznaną, tym razem w konwoju pracowników fabryki francuskiej, która się ewakuowała do Tulle w dept. Corrèze. Zanosilo się na ewakuację całej Francji – a fabryka zamierzała wracać do Paryża. Rozstaliśmy się z nią i po nieudanej próbie (a raczej próbach) wyrwania się z Francji do Hiszpanii, Afryki, a nawet Włoch (że to mniej straszna okupacja), utknęliśmy w schronisku PCK, przemianowanym na Tow. Opieki nad Polakami we Francji w Sabaudii (Aix-les-Bains), na pograniczu Szwajcarii, bez możliwości przekraczania granicy. Mąż robił starania o wydobycie się z Francji i powrót do wojska (do lotnictwa), udało się to wreszcie przy pomocy organizacji techników polskich reprezentowanej w Lizbonie przez inż. Radzymińskiego. W kwietniu opuściliśmy »zone libre« i przez Hiszpanię dojechaliśmy do Portugalii (i Lizbony) i tam do sierpnia czekaliśmy na przelot wodnopłotowcem (*via* Irlandia). W Lizbonie mąż pracował w attachacie wojsk[owym] Poselstwa (Ambasady jeszcze nie było), a ja w Biurze Prasowym tegoż Poselstwa, skąd komunikowałam się z Londynem i skąd otrzymałam wezwanie do pracy z dwu ministerstw: Spraw Wewnętrznych (Fundusz Kultury Narodowej⁵³) i Min. Spraw Kongresowych (prof. Karol Estreicher). Tu – jak Pan widzi, zaczynają się dopiero, a było to w pierwszych dniach sierpnia, tuż po przylocie do Anglii – moje służbowe kontakty z Wydziałem Społecznym (względnie Krajowym, bo tak był potocznie nazywany) Min. Spraw Wewnętrznych. Skierowanie to zawdzięczałam prof. Stan[isławowi] Kotowi, z którym wielokrotnie spotykałam się jako czytelnikiem – w Bibl. Polskiej w Paryżu. Otrzymałam przydział do Funduszu Kultury, w którym kierownikiem był prof. Jan Hulewicz, zastępcą prof. Marian Książkiewicz, a jedyną pracowniczką Maria Telc (później profesorowa Henrykowa Tennenbaumowa), córka dyr. znanej (wówczas) Drukarni Narodowej Napoleona Telca⁵⁴. Obie byłyśmy „do wszystkiego”: korespondencja, pisanie na maszynie, robienie korekt, poszukiwania biblioteczne w British Museum itp. W czasie tym byłam blisko spraw krajowych, bo na ręce Hulewicza przekazywane były wszelkie nadchodzące z Kraju informacje o stratach kulturalnych (osobowych i rzeczowych) i materiały przeznaczone do informowania Aliantów. Fundusz sprawował też opiekę nad naukowcami i pisarzami w wolnym świecie i administrował przyznanymi im funduszami, zasilając już wcześniej powstałe placówki i przyczyniając się do tworzenia nowych, a w szczególności wyższych, uczelni (Polska Szkoła Architektury, Polski Wydział Lekarski Uniw[ersytetu] w Edynburgu.

⁵² Zob. *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, t. 1, red. B. Orłowski, Warszawa 2015, s. 306–308.

⁵³ Zob. T. Sulimirski, *Fundusz Kultury Narodowej 1939–1946* [w:] *Nauka polska na Obczyźnie 1939–1960*, Londyn 1955–1961, z. 2, s. 50–58.

⁵⁴ Napoleon Józef Telz (1866–1942), od 1895 r. dyrektor drukarni w Krakowie, funkcjonującej następnie jako Drukarnia Narodowa.

[...] Fundusz finansował też szeroko zakrojoną akcję wysyłki paczek do Kraju (*via* Portugalia, Szwecja, Turcja i Szwajcaria). Byliśmy, oczywiście, w bliskim kontakcie z centralą Min. Spraw Wewnętrznych – wspólne biuro pocztowe, powielarnia, podległa prof. Kotowi, który w 1942 (gdy ja pracowałam w Strattonie), przebywał jako ambasador RP w ZSSR. Jednym z przejawów tej samodzielności była działalność wydawnicza (2 tomy *Strat kultury polskiej* pod red. Hulewicza i Tymona Terleckiego, *Wielka Brytania* i kilka innych), pomoc dla Księgarni Wydawniczej J[adwigi] Harasowskiej w Glasgowie itp. Zdarzało się, że w centrali MSW potrzebna była pomoc sekretarska – pożyczano wtedy mnie albo Telcównę – to samo bywało przy pospiesznym przygotowywaniu poczty nie tylko dla kurierów na Kraj, ale i do Anglii lub Szwajcarii. Hulewicz dyktował mi zresztą z reguły listy do prof. Kota wysyłane do Rosji. Pracowałam w Strattonie na III p. (nad Min. Informacji i Dokumentacji) – na tym samym korytarzu mieściła się salka, w której odbywały się ważne posiedzenia ze stałym udziałem min. Mikołajczyka, a częstym gen. Sikorskiego, który zginął w czasie mojej pracy w FKN.

Praca moja w MSW trwała krótko, bo nastąpiła fuzja FKN i Min. Wyznań Religijnych i Oświecenia Publ. (min. ks. Kaczyński) i wydzieleni zostaliśmy do Min. WRiOP, przy czym ja przeniesiona zostałam do powstającej tam biblioteki związanej z akcją gromadzenia książek dla polskich bibliotek naukowych na po wojnie. Zostałam wtedy mianowana delegatem Polski do Books and Periodicals Committee przy Conference of the Allied Ministers of Education (pod przewodnictwem profesora Uniw. w Cambridge sir Ernesta Barkera, autora pamiętnika, w którym o stanowisku tym i pracach Komisji obszernie pisze). Straciłam wtedy kontakt z MSW⁵⁵. Maria Danilewicz pracowała w Bibliotece Polskiej do 1973 r., po śmierci męża ponownie wyszła za mąż za dr. Adama Kazimierza Zielińskiego.

CUDZOZIEMKI WŚRÓD PRACOWNIC RZĄDU RP

Jednym z ciekawszych zagadnień, wartym bliższego opracowania, jest kwestia zatrudniania w polskich ministerstwach rodowitych Brytyjczyków, czy też osób innych narodowości (nie-Polaków). Wśród nich znajdowały się także kobiety. Jedną z nich była May Bamforth, pracująca w MSW jako tłumaczka. W maju 1942 r. skierowała ona do Józefa Kisielewskiego podanie w sprawie godzin pracy. Wnioskowała o zwolnienie jej „od obowiązującego przepisu dotyczącego godzin urzędowych trwających od 9.30 rano do 6 wieczorem z półtoragodzinną przerwą na obiad”⁵⁶. Swoją prośbę motywowała mieszkaniem poza Londynem i uciążliwym dojazdem do pracy trwającym ponad godzinę. Wskazywała również na to, że tłumacze w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji pracują w godzinach od 10 do 5.30 po południu.

Najwięcej kobiet obcej narodowości zatrudniało, według dotychczasowego stanu wiedzy, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji. Ze 116 kobiet pracujących w MID –

⁵⁵ List Marii Danilewicz-Zielińskiej do autora z 20 II 1998 r.

⁵⁶ IPiMS, A.9.Id/5, Pismo May Bamforth do Józefa Kisielewskiego, 18 V 1942 r.

26 było cudzoziemkami (głównie obywatelkami Zjednoczonego Królestwa). Stanowiło to 22,41 proc. pracujących tam kobiet.

GODZINY PRACY

Jak podano wyżej, w niektórych działach pracowano od 9.30 rano do 18.00 z półtrogodzinną przerwą na obiad. W innym wypadku – od 10 rano do 17.30.

Były jednakże takie działy, których praca trwała znacznie dłużej, również w niedzielę i święta. Dla przykładu podajmy czas pracy w redakcji „świtowej” Ministerstwa Informacji i Dokumentacji z kwietnia 1943 r.

Tabela 6

Speaker BBC	Redaktor świt.	Sekretarka R[adia] P[olskiego]
22.30 – rozpoczyna tłumaczenie	22.00 – rozpoczyna dyżur; wpływa biuletyn	
1.15 – nadaje	1.15 – przygotowuje materiał dla „RP”; pobiera i czyta prasę poranną	
2.15 – ACE	2.20 – konferuje z cenzorem	
	2.30 – redaguje „Przegląd prasy” po angielsku. Cenzura	2.30 – rozpoczyna dyżur
3.45 – rozpoczyna tłumaczenia	3.45 – redaguje „Przegląd prasy” po polsku	
	4.45 – redaguje „RP-Świt” po angielsku. Cenzura	
	5.45 – redaguje „RP-Świt” po polsku	
6.20 – nadaje		
6.40 – tłumaczy 15 wierszy wiadomości do biuletynu		
	7.00 – czyta i przygotowuje audycję „Przegląd prasy”	7.00 – pisze sprawozdanie, układa kopie biuletynu
7.20 – rozpoczyna tłumaczenie do biuletynu 9.20	7.20 – nadaje 100 wierszy przeglądu	7.30 – kończy dyżur
7.20 – nadaje 15 wierszy wiadomości		
7.40 – tłumaczenia na 9.20	7.40 – czyta, rozdziela materiały speakerowi, przygotowuje audycję „RP-Świt”	

Speaker BBC	Redaktor świt.	Sekretarka R[adia] P[olskiego]
8.20 – nadaje „RP”	8.20 – nadaje	
8.40 – kończy tłumaczenie biuletynu na 9.20	Przegląda, względnie poprawia „RP-Świt”, kompletuje i przedstawia do cenzury angielski tekst biuletynu 9.20 (jeśli zawiera materiały z Działu Radiowego).	
9.20 – nadaje	Około 9.00 kończy dyżur, względnie pisze sprawozdanie dla kierownika „RP”.	
9.30 – kończy dyżur		
Speaker BBC – 11 godzin pracy nocnej raz albo dwa razy w tygodniu (z przerwą 2,5 godz.). – tłumaczenia – speakerka	Redaktor „Świt” – 11–12 godzin pracy nocnej, co druga noc bez możliwości odpoczynku. – inspirowanie biuletynu BBC – cenzura polityczna, bezpieczeństwa i językowa 2 lub 3 biuletynów – redagowanie 2 biuletynów w języku polskim – redagowanie 2 lub 3 biuletynów w języku angielskim – speakerka w 2 biuletynach i „ACE” – notatki i sprawozdania polityczne i techniczne	Sekretarka „RP” – 5 godzin pracy maszynistki, co drugą noc.

Zwiększony zakres obowiązków w niektórych działach polskiej administracji państwowej powodował występowanie zjawiska znanego również w czasach przedwojennych – czyli nadgodzin. Dla przykładu przedstawmy liczbę nadgodzin przepracowanych przez kobiety zatrudnione w Dziale Radiowym MID w okresie świąt wielkanocnych w 1945 r.:

- 1) Helena Protasow – 10 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 3.13.3 funta;
- 2) Krystyna Budukiewicz⁵⁷ – 4 godziny – za co miała otrzymać dodatkowo 1.12.5 funta;
- 3) Jadwiga Gembicka⁵⁸ – 10 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 3.13.3 funta;

⁵⁷ Christine Budukiewicz, ur. 4 XII 1908 r. w Londynie, córka Franciszka i Veroniki Milewskiej, pracowała w MID do 31 V 1945 r. (IPiMS, A.10.10/47).

⁵⁸ Jadwiga Gembicka, ur. 13 VII 1910 r. w Warszawie, córka Józefa i Karoliny z d. Hurtig, dyplom CIWF oraz pedagogiki na Uniwersytecie Warszawskim, od 1937 r. urzędniczka kontraktowa MSZ (sekretarka Poselstwa RP w Szanghaju), od września 1940 do lutego 1942 r. w angielskiej cenzurze wojskowej (General Staff Intelligence) w Kairze, następnie w Poselstwie RP w Kairze, od września 1942 r. w Konsulacie Generalnym RP w Londynie, od

- 4) Janina Górską – 13 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 5.5.11 funta;
- 5) Aldona Łubieszko⁵⁹ – 4 godziny – za co miała otrzymać dodatkowo 1.8.7 funta;
- 6) Cecylia Wieniewska – 10 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 4.3.8 funta;
- 7) Zofia Ilińska⁶⁰ – 7 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 2.9.– funta;
- 8) Krystyna Karasiowa⁶¹ – 10 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 4.11.– funta;
- 9) Ewa Bartel⁶² – 7 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 2.9.– funta;
- 10) Halina Prokopowa⁶³ – 7 godzin – za co miała otrzymać dodatkowo 3.– funty.

Dodajmy, że rozbieżności, których możemy się dopatrzeć w stawkach godzinowych, wynikają z różnic w uposażeniu miesięcznym pracowników. Kierownik Działu Radiowego MID, wysyłając wniosek na dodatkowe wypłaty, pisał: „z reguły urzędnicy są zasadniczo zwolnieni z pracy w niedzielę i święta, nie mówiąc już o wielkich świętach, jakimi są Boże Narodzenie, Nowy Rok i Wielkanoc. Ponieważ jednak praca w Radio wymaga niemal nieprzerwanej służby, urzędnicy pracują częstokroć w niedzielę i święta, nie pobierając za te godziny nadliczbowe dodatkowego wynagrodzenia. Pracownicy Radia mają przy tym z reguły mniejsze pobory od wielu urzędników innych resortów, którzy mają częstokroć mniej godzin pracy zasadniczej i znacznie mniej nerwowe zajęcie”⁶⁴.

Dyżury były pełnione we wszystkich urzędach państwowych. Poniżej podano wykaz takich dyżurów z pierwszego kwartału 1943 r. w MSW⁶⁵.

Tabela 7

	Dnia	Nazwisko		Dnia	Nazwisko
sobota	2 I	p. Bonczek	święto	1 I	p. Trzciński
sobota	9 I	p. Danilewiczowa	niedziela	3 I	p. Liebermanowa ¹
sobota	16 I	p. Gadowski	święto	6 I	p. Librach
sobota	23 I	p. Halpern	niedziela	10 I	p. Madeyski

¹ Najprawdopodobniej Stefania Lieberman (1896–1957), w latach 1943–1944 sekretarka premiera Mikołajczyka, w latach 1946–1949 księgowa Ambasady RP w Londynie.

1 X 1943 r. redaktorka codziennego biuletynu angielskiego w Polskim Radiu (MID) (IPiMS, A.11.474/1; IPiMS, A.10.10/122).

⁵⁹ Aldona Violetta Łubieszko z d. Zienkiewicz, ur. 18 VI 1918 r. w Sevenoaks (Anglia), córka Kazimierza i Violety Edyty z d. Penny, od lutego 1940 r. na posadzie państwowej w Paryżu, po ewakuacji do Anglii rozpoczęła pracę 8 XII 1941 r. (IPiMS, A. 25/7; IPiMS, A.10.10/2220).

⁶⁰ Zofia Brochocka-Ilińska (1922–1995), co najmniej od listopada 1943 r. pracowała w MSZ (pracownik pomocniczy – maszynistka), a od lutego 1944 r. tłumaczka-redaktorka w Polskim Radiu w Londynie (IPiMS, A.10.10/146).

⁶¹ Krystyna Bronisława Karasiowa, ur. 9 VII 1907 r. w Krakowie, córka Leona i Joanny z d. Ślaskiej, wykształcenie średnie, w 1939 r. w OPL w Warszawie, maszynistka w Radiu Polskim w Londynie (IPiMS, A.10.10/168).

⁶² Ewa Bartel (IPiMS, A.10.10/26).

⁶³ Halina Prokop z d. Kuźma, ur. 24 XII (4 I) 1923 r. w Mińsku Mazowieckim, córka Józefa i Zofii z d. Król, od 15 XII 1942 r. na posadzie rządowej, w czasie wojny w Londynie pracowała w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej, a następnie w MID (maszynistka nocna w Polskim Radiu) (IPiMS, A XII 84/490; A.10.10/301).

⁶⁴ IPiMS, PRM-K, t. 76, Pismo, 13 IV 1945 r., k. 11.

⁶⁵ IPiMS, A.9E/48, Lista dyżurów od Nowego Roku 1943 do 14 IV włącznie.

	Dnia	Nazwisko		Dnia	Nazwisko
sobota	30 I	p. Hulewicz	niedziela	17 I	p. Michałowska
			niedziela	24 I	p. Piotrowski
			niedziela	31 I	p. Serafiński
sobota	6 II	p. Jaworska H.	święto	2 II	p. Siudak
sobota	13 II	p. Jaworska M.	niedziela	7 II	p. Telzówna
sobota	20 II	p. Kisielewski	niedziela	14 II	p. Ullmann
sobota	27 II	p. Korejwo	niedziela	21 II	p. Wagner
			niedziela	28 II	p. Zawadzki
sobota	6 III	p. Korcozowicz	niedziela	7 III	p. Bamforth
sobota	13 III	p. Kukuk	niedziela	14 III	p. Bonczek

Nie dysponujemy zbyt wieloma opisaniami życia codziennego kobiet urzędniczek. Dlatego też posłużmy się tymi dostępnymi.

Odnosnie do zakwaterowania Stefania Kossowska pisała następująco: „Większość nowych uchodźców zamieszkała w okolicach ambasady, tworząc pierwszą »polską dzielnicę« w Londynie. Popularne były wtedy domy, które wynajmowały jedno- i dwupokojowe mieszkania z obsługą, tzw. *service flats* (za dwa, trzy funty tygodniowo!). Mieszkałam w takim domu na Hallam Street i w czasie regularnych nocnych nalotów schodziliśmy do sali restauracyjnej w podziemiu, która udawała schron. Nawiazywały się tam znajomości (dom zajmowali sami Polacy), rodziły się plotki, dzielono się najnowszymi wiadomościami”⁶⁶.

W ówczesnej prasie można było znaleźć ogłoszenia o możliwości wynajęcia pokoju ze śniadaniem za 2,20 funta, a pokoju z pełnym utrzymaniem – za 3,50 funta w Clifton Hotel przy Welbeck Street. Inne ogłoszenie oferowało pokój „łącznie z kąpielą i pełnym angielskim śniadaniem” za 25 szylingów w pensjonacie przy Trinity Church

Stefania Kossowska

⁶⁶ S. Kossowska, *Nasze brylantowe gody* [w:] *Dopóki jest „Dziennik”...*, s. 44.

Square 29. Jak informowano, dojazd do Piccadilly kosztował 2 pency, a do Strandu i Banku – 1,5 pensa.

W gazetach znajdowano też porady, „żeby uczesać się u mówiącego po polsku Pana Hieronima, uszyć kostium u Czecha Svehli, pójść na obiad domowy do Pani Haliny⁶⁷ i zrobić zakupy u Pana Szapiro, który miał w swym sklepiku różne polskie specjały i niezbyt pilnie sprawdzał, czy ma się na nie dosyć kuponów żywnościowych”⁶⁸.

Warunki pracy nie były specjalnie przyjazne. Oto jeden z opisów siedziby redakcji „Dziennika Polskiego” w St. Clement’s Press przy Portugal Street 5: „Redakcja mieściła się na drugim piętrze w jednym pokoju, raczej w pokoiku, z dużym półokrągłym oknem wychodzącym na zachód. Dwa zestawione stoły tworzyły kwadrat zapełniający centrum pokoju, tyle że było dość miejsca na cztery krzesła, za którymi można było się przecisnąć. Przy wejściu z jednej strony stał teletypewriter, a z drugiej wąski podłużny stół do pisania i korekty. Dwie maszynistki: Marysia Piotrowska i ja [Maria Gryziecka] siedziałyśmy naprzeciwko, a dyktujący jeden po lewej, a drugi po prawej stronie. Miałyśmy dwie »muzealne« wysokie maszyny do pisania, szczęśliwie z polskimi czcionkami. Na stole stały telefony, jeden z nich prawie stale zajęty przez komunikację z polskim Ministerstwem Informacji, co było naturalne, jeśli szło o komunikaty, ale dochodził do tego »pociąg do farby drukarskiej« ministra prof. Stanisława Strońskiego”⁶⁹. Nieco później, po niemieckich bombardowaniach, redakcja przeniosła się do hotelu Strand – o tym miejscu Maria Gryziecka pisała tak: „Pierwszy lokal redakcji, chociaż ciasny, miał zalety, tzw. *open plan*, czyli była to »otwarta przestrzeń«. Na Sardinia Street było parę normalnych pokoi, tak że wszyscy nie byli automatycznie *au courant* wszystkiego, co się działo”⁷⁰.

Polki cieszyły się uznaniem swoich kolegów. Tak pisał np. Karol Zbyszewski o kobietach pracujących w redakcji „Dziennika Polskiego”: „Maszynistkami były Marysia Gryziecka (dzisiaj Goldberger) i Lala Karwowska (później Chłapowska, następnie Apfelbaum) – dwie bez wątpienia najładniejsze wówczas Polki w Londynie. Ten wysoki poziom standardu urody maszynistek »Dziennika« nigdy już potem nie został osiągnięty”⁷¹.

Nie brakowało oczywiście w „polskim” Londynie ślubów. Tak pisała o tym Maria Gryziecka: „Wiosną 1943 r. wysłałam za mąż za Edmunda Goldbergera. W »Dzienniku« pracowałam do jesieni, po czym pojechałam na dwa lata studiów do Cambridge. Mój nadzwyczaj wyrozumiały mąż nie tylko umożliwił mi ukończenie studiów, ale po wojnie, sam entuzjasta nart, zrobił ze mnie tak dobrą narciarkę, że zdałam egzamin zawodowego instruktora narciarskiego w Szwajcarii”⁷².

⁶⁷ W gazecie można było znaleźć ogłoszenia polecające polskie restauracje przy ulicach Sherwood 5–6 oraz Denman 18, naprzeciwko Regent Palace Hotel (obsługa mówiła po polsku, otwarte codziennie do północy). Inna tawerna – Kempnińskiego – mieściła się przy Regent Street.

⁶⁸ S. Kossowska, *Nasze brylantowe gody...*, s. 45. Na temat reglamentacji zakupów zob.: K. Szlachciński, *Brytyjska gospodarka wojenna 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 91–96; K. Knight, *Rationing in the Second World War. Spuds, spam and eating for Victory*, Stroud 2011.

⁶⁹ M. Gryziecka-Goldberger, *Dziennikowe przedwiośnie* [w:] *Dopóki jest „Dziennik”...*, s. 49.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 51–52.

⁷¹ K. Zbyszewski, *Dziennik to wszystko przetrwał* [w:] *Dopóki jest „Dziennik”...*, s. 135.

⁷² M. Gryziecka-Goldberger, *Dziennikowe przedwiośnie...*, s. 52.

Niektóre informacje o życiu cywilnym (pozasłużbowym) kobiet pochodzą z dość specyficznych źródeł. Do takich można np. zaliczyć doniesienia z obserwacji prowadzonych przez Wydział Wywiadu Obronnego MON. Dysponujemy m.in. kilkoma doniesieniami na temat Zofii Sarnowskiej. Dowiadujemy się z nich np. o tym, że 31 marca 1943 r., „o godz. 9.15 S[...] Z[...] wyszła ze swego mieszkania na N.W. 3 Eton College Road [„Eton Hall”], w towarzystwie ppor. P[...] z Wydz. Spec. Sztabu N.W. i odjechali kolejką podziemną do Charing Cross, gdzie przesiedli się i dojechali do Victoria Station, skąd udali się do hotelu »Rubens«, gdzie weszli o godz. 9.55. O godz. 17.30 S[...] wyszła w towarzystwie ppor. P[...] i kolejką podziemną pojechali do mieszkania wymienionej, gdzie weszli o godz. 18.15”⁷³. Z raportów z obserwacji S[...] dowiadujemy się również, że 6 kwietnia 1943 r. po wyjściu z pracy o godz. 17.50 udała się w towarzystwie ppor. P[...] do kina „New Victoria” przy Victoria Street. O godz. 21.10 oboje wyszli z kina i odjechali metrem do domu.

Z czasem rozwinęło się w Londynie polskie życie kulturalne. W Ognisku Polskim, otwartym już 17 lipca 1940 r., odbywały się wieczory literacko-artystyczne. Brały w nich udział m.in. Miła Kamińska, Tola Korian⁷⁴, Maria Kuncewiczowa, a także np. Antoni Słonimski.

W zapiskach Anny Świeżawskiej znajdujemy adnotacje odnoszące się do bombardowań Londynu oraz wiążących się z nimi utrudnień w komunikacji: „17 IX [1940] BBC bombardowane. Uszkodzony Langham Hotel, rozwalony dom koło Regent’s Park, koło metra bomba. Stacja zamknięta. Muszę kołować, by dostać się biura. Wszystkie prawie stacje są zamknięte w czasie alarmu.

18 IX Dalsze niszczenie na Regent Street, Oxford Street i okolicach. Znow BBC bombardowane – bez skutku. Nasze biura jeszcze istnieją, choć szyb już mało. Coraz większe trudności z dostaniem się do niego i powrotem do domu”⁷⁵.

PODSUMOWANIE

Problematyka związana z kobietami zatrudnionymi w instytucjach rządowych podczas II wojny światowej w Londynie nie była dotychczas przedmiotem badań naukowych. Na podstawie przeprowadzonych badań mogę stwierdzić, że kobiet pracujących w polskich ministerstwach było ponad 250. W poszczególnych resortach ich liczba wahała się od kilku do kilkunastu. Najliczniej były zatrudnione w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji, gdzie doliczyłem się ich ponad 116 – choć należy pamiętać, że jest to liczba kobiet zatrudnionych w tym ministerstwie w ciągu całego okresu jego istnienia (1940–1945).

⁷³ SPP, t. A.2.3.7.1.2, k. 80.

⁷⁴ Tola Korian (Antonina Kopczyńska, Janowska) (1911–1983), aktorka, pieśniarka (M. Mroczkowska, *Korian Tola* [w:] *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, t. 2..., s. 476).

⁷⁵ „Ojczyzna” 1939–1945. *Dokumenty, wspomnienia, publicystyka*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, Poznań 2004, s. 52.

Tabela 8. Ustalona dotychczas liczba osób (w tym kobiet) pracujących w ministerstwach rządu RP w Londynie w latach 1940–1945

Lp.	Ministerstwo	Liczba pracowników ogółem	Liczba zatrudnionych kobiet	Procent
1.	Sprawiedliwości	32	6	18,75
2.	Pracy i Opieki Społecznej	42	5	11,90
3.	Przemysłu, Handlu i Żeglugi	23	4	17,39
4.	Informacji i Dokumentacji	301	116	38,54
5.	Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	31	3	9,68
6.	Skarbu	25	1	4,00
7.	Spraw Zagranicznych	207 ^I	60 ^{II}	28,98
8.	Spraw Wewnętrznych	b.d.	63 ^{III}	b.d.
9.	Prezydium Rady Ministrów	29	12	41,38
	Razem	690 + b.d.	270	30,00 (średnio) ^{IV}

^I Jest to liczba pracowników centrali MSZ w Londynie 5 VII 1945 r. Nie jest znana liczba wszystkich pracowników centrali MSZ w latach 1939–1945, dlatego też niemożliwe jest przedstawienie procentowego udziału kobiet wśród ogółu pracowników.

^{II} Jest to liczba pracownic w centrali MSZ. W ambasadach i konsulatach pracowało ponadto 28 kobiet.

^{III} Jest to liczba pracownic centrali MSW. W placówkach terenowych MSW pracowało ponadto co najmniej 17 kobiet.

^{IV} Średni udział procentowy kobiet wśród pracowników ministerstw został obliczony w odniesieniu do tych ministerstw, przy których widnieje ogólna liczba pracowników. Natomiast w obecnym stanie badań nie jest możliwe podanie ogólnej liczby pracowników MSW i MSZ, co automatycznie uniemożliwia obliczenie procentowego udziału kobiet.

Na obecnym (początkowym) etapie badań możemy stwierdzić, że w ministerstwach polskiego rządu w Londynie pracowało około 300 kobiet. W większości wykonywały one funkcje sekretarek, maszynistek, ale również telefonistek czy w mniejszym zakresie radiotelegrafistek. Musimy też przyznać, że w wielu wypadkach nie znamy obecnie stanowisk, na jakich były zatrudnione.

Również nie możemy zbyt wiele powiedzieć na temat ich życia codziennego. Wynika to głównie z braku wspomnień czy dzienników pisanych przez bohaterki tego artykułu.

Należy wyrazić nadzieję, że dalsze badania pozwolą na ustalenie ostatecznej liczby kobiet zatrudnionych w polskich ministerstwach w Londynie. Niewątpliwie przyczyni się to do lepszego poznania działalności władz Rzeczypospolitej w okresie II wojny światowej.

SŁOWA KLUCZOWE

rząd RP w Londynie; Ministerstwo Spraw Wewnętrznych; kobiety w latach II wojny światowej

WALDEMAR GRABOWSKI – doktor habilitowany, historyk, główny specjalista w Instytucie Pamięci Narodowej. Zajmuje się historią Polskiego Państwa Podziemnego. Koordynator projektu „Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945”. Członek Komisji Ekspertów (od 2006 r.) projektu „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”. Autor książek: *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945* (2003); *Szefostwo Biur Wojskowych KG ZWZ/AK* (2011), *Kryptonim Moc: Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj* (2015); redaktor naukowy publikacji *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju, cz. 1: 1939–1941* (2008).

Women in the Ministry of Internal Affairs in London 1940–1945 – Contribution to research

The issue of women's work in Polish government institutions in London during World War II has not been a subject of historical research. Additionally, we have not seen the publication of the memoirs written by these women.

Current research allows us to state that among about a thousand employees of Polish ministries in London there were about 300 women. Most of them worked in the Ministry of Information and Documentation (116), the Ministry of Internal Affairs (63) and the Ministry of Foreign Affairs (60). On the other hand, the percentage of women was the highest in the Presidium of the Council of Ministers (41.38%), the Ministry of Information and Documentation (38.54%) and the Ministry of Foreign Affairs (28.98%).

In the Ministry of Internal Affairs, women were employed in all organisational units, including the ones that carried out secret activities: Department of Social (National) Affairs or the Department of Continental Action. Apart from being secretaries and typists, women performed the very important tasks of radiotelegraph operators, cryptographers, couriers and emissaries during the war. It would be no exaggeration to state that they played a very important role in the tedious everyday functioning of Polish government institutions in London in that difficult time. Another important fact is that a significant portion of these women remain unknown. Their names and surnames are written down in documents, but we know virtually nothing more about their lives during the war. Let us hope that further research will allow us to fill these important gaps in our knowledge.

KEY WORDS

Polish government in London, Ministry of Internal Affairs, women during World War II